

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Віктор Довбня

●

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ КОСТЯНТИНА УШИНСЬКОГО В КОНТЕКСТІ СИНЕРГЕТИЧНИХ ІДЕЙ

Теперішнє бачення освіти і виховання в умовах плюралістичності і конфліктності світу характеризується багатоманітністю і складністю, що актуалізує значущість синергетичного світорозуміння. Перехідний стан українського суспільства також зумовлює підвищений інтерес до осмислення базових категорій синергетики, зокрема, понять «порядок» і «хаос». Взаємовідношення порядку і хаосу хоч і продовжує викликати дискусії в наукових колах, проте ідеї нелінійності різноманітних процесів, що розроблялися спочатку у зв'язку з тлумаченням закону зростання ентропії, дозволяють описувати розмаїття світу, включаючи міжлюдські стосунки як безупинний рух від порядку до хаосу і навпаки. Цілком очевидно, що дослідження І.Пригожина, І.Стенгерс, Г.Ніколіса, Г.Хакена та інших, у тому числі українських (І.Добронравова, В.Лутай тощо) вчених про становлення порядку із хаосу, біфуркаційні ситуації, їх незворотність і нестійкість, відкривають нові можливості, зокрема, в галузі філософської антропології та педагогіки як царини реалізації її концепцій.

Разом з тим сама філософська антропологія, взята в її педагогіко-прикладному аспекті, внутрішньо синергетична вже тому, що пропонує методології упорядкування безладдя людської поведінки процедурами навчання і виховання. Тому плідне дослідження синергетики філософської антропології і педагогіки передбачає вивчення доробку корифеїв вітчизняної філософсько-педагогічної думки, до числа яких належав і Костянтин Дмитрович Ушинський. Його творчість потребує в цьому сенсі нового прочитання в плані історико-філософського підґрунтя синергетики навчально-виховної діяльності. Пропонувана стаття саме й має на меті проаналізувати філософсько-антропологічні засади освітньо-педагогічного вчення К.Ушинського з позицій синергетики як теорії самоорганізації.

Виходячи з цього, основні завдання даної статті будуть зведені до наступного: розкрити філософсько-антропологічну інтерпретацію К.Ушинським специфіки соціокультурного буття людини як визначальної риси її самоіснування та окреслити філософську специфіку осмислення вченим освіти як способу соціокультурної реалізації здібностей людини, використовуючи синергетичну методологію.

Аналіз філософської антропології К.Ушинського дає підстави стверджувати, що уподобання вченого формувалися у річизні людиноцентризму, спертого, по суті, на синергетичний філософсько-методологічний дискурс. Було б однак методично некоректно безпосередньо виводити синергетичні ідеї із філософсько-антропологічної спадщини вченого, оскільки синергетика як наука постала тільки в останній третині ХХ століття. Та все ж під час дослідження творів К.Ушинського виявляються різючі паралелі між особливостями тлумачення ним людини, її діяльності та навчання і специфікою синергетичного розуміння буття людини та суспільства. Доцільно також брати до уваги, що будь-яке сучасне історичне, в тому числі історико-філософське дослідження, - це діалог сучасників із своїми попередниками. Але одночасно такий підхід завжди специфічний тим, що спирається переважно на типологічний (топічний) метод аналізу.

Нагадаємо, топос - це вже апробований і визнаний певний зразок або спосіб вирішення проблем, який і сьогодні має велике значення для пізнання та розуміння дійсності. Синергетика в цьому сенсі відрізняється від інших наук і методологій своїми топосами, котрі одночасно можуть використовуватися як методологічні основи й орієнтири в різних, в тому числі у філософських та педагогічних, дослідженнях. Зокрема, в роботі К.Князевої і С.Курдюмова «Синергетика як нове світобачення: діалог з І.Пригожиным» сформульований ряд положень, в контексті яких особливо яскраво проявляється оригінальність філософсько-антропологічних засад освітньо-педагогічного вчення К.Ушинського [1,4-5]. Маються на увазі такі положення.

1. «Складноорганізованим системам неможливо нав'язати шляхи їх розвитку».

Сьогодні це положення не викликає сумнівів. Але К.Ушинський жив і творив в умовах усталення промислово-урбанізованого суспільства. Тоді управління складною системою, якою, безперечно, є людина, базувалося на припущенні, згідно з яким результат зовнішнього управляючого впливу на неї є однозначним і лінійним, а наслідок докладених зусиль цілком передбачуваний. Тобто педагогіка, як прикладна антропологія, виходила з того, що чим більше вчителі витрачають у навчальному процесі своєї енергії, тим більшою має бути і «віддача», тобто результати навчання учнів. Проте на практиці, і це помітив К.Ушинський, багато зусиль вчителів виявляються марними або навпаки, шкодять людині, якщо навчальні дії протистоять її особистим тенденціям саморозвитку. Ураховуючи сучасні наукові досягнення, варто відзначити й те, що розвиток людської одиниці генетично запрограмований. Змінивши генетичну програму людини або протидіючи їй різними навчальними методиками, можна при певних обставинах привести її до загибелі.

Звичайно, К.Ушинський не володів даними генетичної науки, без яких неможливо уявити сучасну педагогіку і все людинознавство загалом. Але, розглядаючи самоорганізацію і самозростання людини, він у своїх творах проводить думку, згідно з якою вихователь не повинен жорстко нав'язувати учням спосіб поведінки, бо це врешті-решт призведе до негативних наслідків, серед яких крайнощами виступають моральна і фізична деградація.

Проте, вважав К.Ушинський, в суспільстві не можна дозволяти, щоб кожний індивід реалізовував свої інстинкти свавільно і безборонно, оскільки він може негативно впливати на інших, обмежувати простір їхньої свободи. Це означає, що біологічна програма (К.Ушинський часто вживає вислови «план росту», «план організму» тощо) повинна доповнюватись інформаційно-сисловою програмою, котра, власне, і є навчально-виховним процесом. Він передбачає виклад правил, знань, норм і т.д., які й упорядковують початкову невизначеність і безладність індивідуальних дій та інтегрують особу в систему міжлюдських відносин.

Зауважимо, К.Ушинський виходив з того, що вихователь через механізми навчання повинен сприяти суспільно прийнятним тенденціям розвитку людини в цілому, але одночасно він брав до уваги, що всі - конструктивні і деструктивні - природні схильності людини неможливо «організувати», тобто упорядкувати. Хоча він і не використовував синергетичної термінології, проте переконував, що проблема скерованого розвитку набуває в антропології і педагогіці форму проблеми самоуправляючого розвитку людини, запорукою якого є нагромадження інформації, різнобічних знань про людину. «Якщо педагогіка, - писав учений, - хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна спочатку пізнати її також в усіх відношеннях» [2, 28]. Проте це не гарантує, що поза знаннями перебуває саме те, що вирішально впливає на розвиток людини як особистості і, зрештою, вимагатиме перегляду системи навчання.

2. «Хаос може виступати як творяще начало, конструктивний механізм еволюції, з хаосу власними силами може розвинути нову організацію».

Із цієї загальної ідеї, зокрема, випливає те, що зусилля, дії навіть «непомітної» людини не минають даремно, вони не завжди повністю нівелюються у загальному поступі людства. Тому К.Ушинський вважав, що у випадках нестійкості, хитавиці соціального середовища, дії окремо взятої людини можуть істотно впливати на макросоціальні процеси. Через це принциповим пунктом його філософської антропології було виявлення чинників, за яких кожна людина усвідомлює той тягар особистої відповідальності, що вона несе за долю всього людства.

Одночасно згаданий вище топос дозволяє розглядати школу як інституцію, в якій

концентровано і найрельєфніше виявляється хаотичність світу через хаос людської поведінки. Педагогіка в цьому сенсі виступає як теорія і практика приборкання цього хаосу. Причому сам хаос в даному разі можна розглядати як безладдя людських здібностей, які виявляються і визначаються спочатку в ранньому віці при освоєнні індивідом світу через спорадичні зіткнення з довкіллям.

Даний аспект особливо випукло представлений у творах К.Ушинського у зв'язку з розробкою ним теорії гри. Власне гра - це хаос ситуацій, в які потрапляють як діти, так і дорослі. Хоча гра, безумовно, з самого початку має певні умовності, тобто деяку систему ролей, все-таки лише спорадичність гри дає підстави для встановлення її правил. Вони усталюють гру, надають ролям ієрархію, координацію, тривалість, початок і кінець тощо. Загалом початковий ігровий безпорядок, вважав К.Ушинський, згодом дає «нову організацію», яка заздалегідь не передбачалася. Але одночасно з цим з'являється і «нова організація» самої людини, котра, знову-таки, у межах ігрових правил виявляє творчість як дискретну, вільну і заздалегідь не передбачувану поведінку.

Причому «дуалізм гри», що проявляється як упорядкування початкової хаотичності дій і перетворення їх у винахідливість (творчість) в міру того, як гра набуває «правильності», у філософсько-педагогічних міркуваннях К.Ушинського пов'язується із «двоїстістю людської природи». Здатність людини до творчості, а відтак - до непередбачуваності, мислитель називав по-різному - «свободна діяльність», «душевна діяльність», «діяльне ество» [3, 380]. Здатність же людини акумулювати і зберігати досвід свого життя, що рівнозначне синергетичному принципу малою енергією нагромаджувати великий енергетичний потенціал, він характеризує як людську пасивність, нарощування «інертної матерії». Висновувалося, що людина тотожна як упорядкованій в ній «інертній матерії», так і своєму спонтанному «діяльному еству». Тобто творча людина одночасно енергійна і пасивна, діяльна й інертна. Розуміючи це як «дуалізм» людського буття, дослідник вважав «дуалістичний погляд на людину єдино можливим і корисним для педагога, тому що він виходить із неосяжного життя, а не з однобічних теорій» [2, 434]. Адже «нова організація» - гра, творча особистість, зрештою, «нова школа» - постають саме з синергетики, відзначеного К.Ушинським «дуалізму» людей.

3. «Для складних систем, як правило, існує декілька альтернативних шляхів розвитку».

Філософська антропологія К.Ушинського виходить із того, що обставини життя людина не вибирає, але вона може вибирати (встановити) умови, серед яких живе або існує. Буття людини в цьому сенсі залежить від її здатності діяти в напрямку свідомо поставленої мети, долаючи внутрішні (власні бажання й устремління) та зовнішні (обставини життя) перепони. Інакше кажучи, самодостатнім джерелом людської активності, що зумовлює незалежність поведінки від об'єктивних і суб'єктивних чинників, виступає воля. Оскільки будь-яка людина не живе і не може жити виключно в сфері розумового життя або життя серця чи «життя дії», остільки явища всіх трьох сфер перемішуються і переміщуються в житті кожного. Але, спостерігаючи за людськими характерами, відзначав К.Ушинський, можна помітити, що в одному характері переважає діяльність розуму, в іншому - діяльність серця, у третьому - діяльність волі.

Як відомо, для того, щоб утворився обширний і сильний розум, треба багато спостерігати й думати, тобто жити розумово. К.Ушинський був переконаний, що «теоретичне життя розуму утворює розум, але тільки практичне життя серця й волі утворює характер» [3, 321]. Якщо розум він тлумачив як добре організовану систему знань, то характер - як організоване зібрання слідів почувань і бажань, що з них виникають. Моральні настанови батьків, вихователів і наставників тільки частково впливають на розвиток розуму і зовсім можуть не вплинути на серце й волю дитини. Для утворення характеру дитини, за К.Ушинським, треба, щоб вона жила серцем і діяла волею. Але батьки і вихователі, не знаючи властивостей душі людини, часто втручаються в її життя і не дають їй вільно ні почувати, ні бажати. Тому К.Ушинський застерігав: «Найвищий розвиток розуму може сполучатися з найнікчемнішим і цілком розрізненим характером, і, навпаки, найпосередній розвиток розуму не заважає людині мати сильний і добре організований характер» [3, 324].

Вихователь, якщо він хоче вплинути на формування характеру вихованця, повинен залишати йому розумний простір для самостійного життя серця й волі. Загалом К.Ушинський виступав проти виховання, яке дбає виключно про утворення розуму.

Він дотримувався точки зору, згідно з якою «людина більше людина в тому, як вона почуває, ніж у тому, як вона думає. Почування, а не думки, становлять осереддя психічного життя, і саме в їх утворенні має бачити вихователь свою головну мету»[3, 325]. Отже, різноманітність, навіть альтернативність шляхів виховання, відсутність жорсткої передвизначеності лежать в основі людинознавчої концепції К.Ушинського.

4. «Синергетика відкриває нові принципи суперпозиції, створення складного еволюційного цілого із частин, побудови складних структур, що розвиваються, із простих».

Філософсько-антропологічні засади освітньо-педагогічного вчення К.Ушинського передбачають побудову системи навчання, яка б забезпечувала органічність або «цілісність розвитку». У своїй «Педагогічній антропології» він проводить кілька важливих думок.

По-перше, в бутті та вихованні людини принципову роль відіграють розум та «розсудок». Учений розрізняє поняття «розсудок» та поняття «розум», називаючи перший плодом свідомості, а другий - плодом самосвідомості. Якщо розсудок у своєму прагненні до знищення суперечностей виконує роль «рушійного принципу науки», то розум з його спокійним усвідомленням самих цих суперечностей виступає «основою практичної діяльності людини» [2, 451]. Тобто розсудок виступає як принцип науки, а розум як принцип практичного життя. Ось чому не розсудок, а розум, за К.Ушинським, є «основою виховного мистецтва». Розсудок створює «частини» наукових знань, із яких у навчальному процесі формується «цілий» розум.

По-друге, розум є показником розвитку особистості, що дидактично, на думку К.Ушинського, забезпечується системністю навчання, котре включає специфічні суперпозиції. Це пов'язане з організацією неперервної освіти. Так, вважав учений, маючи деякі першопочатки знань, у початковій школі діти набувають уміння вчитися і розвивають навички, від яких залежить успіх подальшого навчання. Отримавши підготовку в початковій ланці, учні мають можливість здобути загальну і вищу освіту з її складною системою основ наук і підготовкою до життя. Вона утворює розум як добре організовану систему знань, що забезпечує готовність до самостійної діяльності в соціумі. Таким чином, суперпозиція в структурі навчання складається з першопочаткової і початкової освіти, загальної та вищої освіти, що є частинами єдиного еволюційного процесу навчання.

5. «Синергетика дає знання про те, як належним чином оперувати зі складними системами і як ефективно ними управляти».

Формування розуму як «складання» частин знань у цілісність, вважав К.Ушинський, потребує обов'язкового врахування унікальності людської природи. Якщо людина - це складна система, що має відповідні органи, функції між якими розподілені, то вихователь може так чи інакше впливати на людський організм. «Людина, - підкреслював мислитель, - це організм, що розвивається, як і будь-який інший організм, за своєю внутрішньою ідеєю» [2, 185]. Тому запорукою успішного виховання мають бути всебічні відомості про людську природу.

Разом з тим філософ-педагог застерігав від однобічного напрямку знань і мислення у мистецтві виховання, якою є педагогічна практика. К.Ушинський не сприймав однобічний підхід до людини як з точки зору природничих наук, так і погляд на неї як на економічну одиницю. Ставлячи мету досягнення ідеалу «довершеної людини», він вважав, що для цього «вихователь повинен прагнути пізнати людину такою, якою вона є в дійсності, з усіма її слабкостями і в усій її величч, з усіма її буденними, дрібними потребами і з усіма її великими вимогами» [2, 36].

Людиноцентричний підхід ставить перед освітою і вихованням комплекс інших питань, зокрема, моральних, які були в полі зору К.Ушинського. Чи має право вчитель розпоряджатися долею людини, чи є гарантії, що вплив, якого зазнає людина з боку вихователя, принесе їй користь? Тут є і політичний аспект, що цікавив ученого: якою мірою вплив вихователя позначиться на розв'язанні питань, що, наприклад, були передбачені в Російській імперії державними освітніми програмами? Цікавили К.Ушинського й питання соціальної гігієни в тому розумінні, який результат освіти: чи не стане навчання цілеспрямованим «виговленням» ідіотів, які фізично здорові, але інтелектуально неспроможні?

Шукаючи обґрунтовані шляхи вирішення вказаних вище антропологічних питань, К.Ушинський виходив із того, що кожна людина реалізує свою власну програму життя,

і вихователю необхідно знаходити засоби, які дають той «середній» ефект, що задовольняє вихованця. Мистецтво виховання, а К.Ушинський саме так ставив питання, не може бути «збіркою правил виховної діяльності». Вчений вважав педагогіку не набором незмінно обов'язкових правил, а системою антропологічних знань, необхідних або корисних для педагога [2, 23]. Звідси випливало, що базою управління такою складною системою, якою є людина, її навчання і виховання має бути знання про умови їх організації і функціонування. В цьому сенсі можна говорити, що методологія управління педагогічним процесом, що властива філософській антропології К.Ушинського, рухалася в напрямку синергетизму. Причому він наголошував на тому, що головне в управлінні працею виховання - не сила (авторитарна педагогіка тут приречена), а вибір правильної топологічної конфігурації, «архитектури» впливу на людину. Малі, але правильно організовані впливи в управлінні надзвичайно ефективні.

6. «Синергетика розкриває закономірності й умови проходження швидких, лавиноподібних процесів і процесів нелінійного, самостимулюючого росту».

Розвиток організму, зазначав К.Ушинський, відбувається за лінійним принципом, але поведінка організму - нелінійна. І саме поведінка людини є результатом виховного нелінійного впливу на «план» розвитку організму. Але при одному й тому впливові на організм людини результати можуть бути різні. Пояснюється це тим, що кожен організм має свої індивідуальні особливості, які повною мірою необхідно враховувати в антропології та її використанні у виховній діяльності. Крім того, нелінійність передбачає можливість на певних стадіях надшвидкого розвитку процесів. У основі такого розвитку лежить нелінійний позитивний зворотний зв'язок, який особливо треба враховувати, бо в певні періоди життя людини зміни і відхилення йдуть в основному лавиноподібно. Насамперед, це характерне для дитячого віку.

Антропологічні погляди К.Ушинського враховували не тільки найближчий, але й найвіддаленіший зв'язок між раннім дитинством і юністю, між юністю і старістю. Він вважав, що людина не складається з окремих вікових блоків, які можуть «опрацюватися» відособлено. Стверджуючи цю ідею, К.Ушинський разом з тим розумів, що цілісність людини формується в ході її індивідуального розвитку. При цьому дослідник акцентував: вихователь повинен навчати дітей «істини», вибираючи між істинами ті, які відповідають можливостям вихованця даного віку.

Вихователь, на думку К.Ушинського, повинен сміливо вводити вихованця в дійсні факти життя, душі й природи, ніде не прикривати особисте незнання оманливим тлумаченням, але «додержуючись тільки закону своєчасності». Розуміння К.Ушинським людини як граничної і засадничої підстави світобуття, усвідомлення того, що «все ... в цьому світі (і держава, і народ, і людство) існує тільки для людини» [4, 498], означало для нього й те, що освітні проблеми неможливо вирішувати без належного пізнання темпів і тривалості етапів розвитку самих людей. Історично так склалося, що дослідники поглядів К.Ушинського загалом обминали властиві йому філософські питання людинознавства, хоча він підкреслював необхідність набуття вихователем «всєбічних відомостей про людську природу». Філософське тлумачення антропологічних проблем давало вченому підстави твердити, що задоволення матеріальних потреб не є задоволенням усіх потреб людини. Душа передусім прагне жити, тоді як організм тільки прагне бути.

Завершуючи викладене, доцільно підкреслити, що тривале панування в Україні зарубіжних філософсько-освітніх концепцій (марксистських, неомарксистських, позитивістських, прогресистських та інших) витіснило на другий план історико-філософських досліджень аналіз проблем людини класиками педагогічної думки. Навіть дослідження в галузі філософії освіти, котрі розпочалися в роки незалежності України, далеко не завжди розкривають оригінальність людинознавчих поглядів вітчизняних філософів-педагогів. Тому звернення до творчості К.Ушинського, який розробляв філософський погляд на людинознавчі проблеми, сприяє вирішенню питань сучасного оновлення змісту освіти в Україні через пізнання людини такою, «якою вона є в дійсності».

Антропологічні погляди К.Ушинського як одного із провідних представників філософсько-педагогічної думки XIX сторіччя, безумовно, потребують подальшого вивчення, в тому числі в контексті синергетичних ідей. Заслуговує на увагу більш широке і системне дослідження різних аспектів синергетичних підходів до освіти в працях інших

українських педагогів-мислителів упродовж XIX-XX ст. Крім цього, можливий варіант вивчення синергетичних принципів освіти провідних науково-педагогічних діячів України і Росії. Актуальними в контексті загально цивілізаційних і посткомуністичних трансформацій є дослідження теорії самоорганізації й нових підходів до освіти і навчання, нових способів адаптації людини до життя в епоху нестабільного розвитку. Синергетичного осмислення вимагають процеси, що відбуваються в системі ціннісних орієнтацій освіти, зокрема, освіти як умови виживання та глобальної відповідальності особистості за інших людей і природне оточення.

Підсумовуючи наше дослідження, відзначимо, що одна з ліній синергетики пролягає через освітню роботу. Тут, можливо, найрельєфніше виявляється хаотичність світу через хаос людської поведінки. Педагогіка в цьому сенсі виступає як теорія і практика приборкання цього хаосу, через що в розробці синергетики значущості набувають ідеї корифеїв педагогіки, одним з яких був К.Ушинський. Розглянуті в цій статті деякі підходи дають підстави стверджувати, що засади його освітньої системи перегукуються з основними принципами синергетичної методології. Отже, К.Ушинського можна вважати одним із попередників педагогічної синергетики.

Джерела та література:

1. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И.Пригожиным // Вопросы философии. - 1992. - № 12. - С. 3-20.
2. Ушинський К.Д. Твори в 6-ти т. - Т. 4. - Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. - К.: Рад. школа, 1952. - 520 с.
3. Ушинський К.Д. Твори в 6-ти т. - Т. 5. - Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. - К.: Рад. школа, 1952. - 432 с.
4. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6-ти т. - Т. 6. - М.: Педагогика, 1990 . - 528 с.

